

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.)*

У розділі йдеться про політику сталінщини щодо західноукраїнської інтелігенції в другій половині 40-х років. Цей час, що на міжнародній арені дістав назву періоду «холодної війни», ознаменувався у Радянському Союзі, зокрема в УРСР, посиленням ідеологічної реакції, розгортанням наступу на інакомислячих, черговими хвилями вишукування «контрреволюціонерів» та «націоналістів». У складних умовах західноукраїнського регіону ці процеси мали свою специфіку.

Соціальна та економічна модернізація регіону, що розпочалася ще восени 1939 р., була перервана Великою Вітчизняною війною, яка завдала його народному господарству величезних збитків. Відродження й дальший розвиток на цих землях у повоєнний час відбувалися прискореними темпами насамперед завдяки допомозі східних областей УРСР, інших республік Радянського Союзу. Завдяки цьому промислове виробництво західного регіону України вже 1947 р. досягло довоєнного рівня, а 1950 р. вдвічі його перевищило.

Радикальні перетворення потребували значної кількості кадрів висококваліфікованих інженерно-технічних працівників та робітників. Гостра потреба в них була викликана насамперед аграрно-сировинним характером економіки Західної України, що сформувався ще до возз'єднання. На початок 1945 р. промисловості регіону бракувало 100 тис. кваліфікованих робітників, внаслідок чого на 1 грудня того ж року лише у Львові простоювало 40,9% обладнання¹. Становище ускладнювалося й тим, що переважну більшість складу ІТП та кваліфікованих робітників становили поляки. Як відомо, 9 вересня 1944 р. уряд УРСР (як і керівництво Білорусії, а 22 вересня й Литви) уклав з Польським Комітетом Національного Визволення угоду про взаємний обмін населенням. Внаслідок цього з 15 жовтня 1944 р. до серпня 1946 р. до УРСР з Польщі прибуло 482 880, а виїхало 810 415 осіб². Зокрема, у Львові 1945 р. працювало близько 18 тис. робітників, з них 10 тис. (56%) записалися на виїзд до Польщі³. Зрозуміло, що це ще більше загострило кадрову ситуацію в західноукраїнському регіоні.

І хоча сама лише Львівська область мала змогу у повоєнний час дати промисловості 300 тис. осіб, але — вихідців із селян без будь-якої кваліфікації⁴. Отже, єдиним заходом була допомога робітників і спеціалістів із східних областей УРСР та інших регіонів Союзу, що мали навчати місцеву молодь робітничих професій. За роки четвертої п'ятирічки їх прибуло сюди близько 22 тис.

Радикальні перетворення в промисловості регіону відбувалися у рамках сталінської тоталітарної системи. Як кожна негнучка й недемократична система, вона насаджувала свої негативні якості й на нових західних територіях країни — в Прибалтиці, на західних землях Білорусії, України та Молдови. Звідси й ті аномалії, що мали місце у плануванні і кадровій політиці в промисловості Західної України. Зокрема,

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1—5.

¹ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 470, арк. 12.

² Див.: Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.).— Киев, 1962.— С. 125—126.

³ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 249, арк. 26.

⁴ Див.: Богодист І. П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, 1945—1950. — К., 1961.— С. 55.

не завжди при розташуванні промислових підприємств враховувалися історична специфіка і наявність робочої сили. Було б перебільшенням стверджувати, що всі без винятку новобудови регіону повоєнного часу вкрай були необхідні саме тут. До того ж, переведення кваліфікованих кадрів із східних областей УРСР, інших республік відбувалося переважно за традиціями того часу — авторитарно, не враховуючи бажань людей, яких відривали від звичного оточення, житла, родини*. Все це спричинило велику плінність кадрів, породжувало у приїжджих упереджене ставлення, а то й зверхність до місцевих мешканців.

Без вагань ці самі методи переносилися й на сфери науки, культури та освіти. Так, на базі вже сформованих театральних колективів східних областей республіки створювалися нові театри в західному регіоні. Наприклад, Чернівецький державний український музично-драматичний театр було організовано на базі Харківського театру Революції. 1944 р. ухвалено рішення про переведення Київського державного єврейського театру до Чернівців. Того ж року Київський та Харківський театри юного глядача, що в евакуації діяли як Український об'єднаний театр юного глядача ім. О. М. Горького, було направлено до Львова. 1945 р. на постійну роботу до Луцька перевели Миргородський музично-драматичний театр, до м. Чорткова (Тернопільська обл.) — Охтирський драмтеатр Сумської області, до м. Хотина (Чернівецька обл.) — Кременчуцький пересувний драматичний театр ім. І. П. Котляревського, Станіславський обласний музично-драматичний театр було об'єднано із Золочівським пересувним драмтеатром Харківської області. 1946 р. в м. Мукачевому (Закарпатська обл.) створили обласний російський драмтеатр, що його започаткував випуск Московського державного інституту театального мистецтва ім. А. В. Луначарського⁵. Колектив Мелітопольського театру, який повернувся з евакуації, було направлено на роботу до Ровенського обласного театру⁶. Крім того, до Львова на постійну роботу направили Запорізький драматичний театр ім. М. Заньковецької та Одеський російський драмтеатр Радянської Армії, а в Ужгороді два роки (1945—1947) працював Запорізький музично-драматичний театр ім. М. О. Щорса⁷.

Всі ці кадрові переміщення скоріше нагадували пересування пішаків на шахівниці. Місцеві артистичні сили й традиції нехтувалися. Вочевидь йшлося про насадження так званого «реалістичного» мистецтва замість «занепадницького», «буржуазного», речником якого нібито виступали західноукраїнські актори.

Важливу роль у розвитку народної освіти в західних областях республіки у повоєнний час відіграли вчителі зі східних областей України. Так, навесні 1945 р. всі випускники вузів УРСР зі спеціальності «Історія» дістали призначення на роботу до шкіл західного регіону⁸. І, як нам здається, це сталося не випадково: викладання «найбільш ідеологічного» предмета, мабуть, не завжди довіряли місцевим кадрам, що дістали підготовку за буржуазної Польщі.

У березні 1950 р. в західних областях УРСР працювали 49 553 вчителі, з них 17 791 (35,9%) — з місцевого населення⁹. Всього ж протя-

* Водночас адміністративні методи застосовувалися також і під час проведення «органбору» західноукраїнського населення на відбудову промислових об'єктів у східних районах республіки. Наприклад, в Чернівцях наприкінці 1944 р. міліція влаштувала нічні облави з метою відбору робочої сили для Донбасу. Були випадки, коли людей забирали просто з вулиці (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 183, арк. 37).

⁵ Див.: Рад. селянин.— 1946.— 7 квіт.; ЦДАЖР УРСР, ф. 4763, оп. 1, спр. 10, арк. 107, 114; спр. 20, арк. 38, 49—51; спр. 44, арк. 42.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 75, спр. 85, арк. 108.

⁷ Див.: Мартинюк А. І. Життєдайна сила братерства.— Львів, 1984.— С. 47; ЦДАЖР УРСР, ф. 4763, оп. 1, спр. 74, арк. 167.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 61, арк. 83.

⁹ Там же, спр. 780, арк. 113; спр. 781, арк. 315.

гом 1944—1950 рр. лише до сільської місцевості регіону було надіслано зі східних областей республіки майже 44 тис. педагогів¹⁰. Чимало з них загинуло від рук бандерівців, дехто, не витримавши важких умов праці та незвичного оточення, повертався назад. Значна ж частина залишилася на місці, віддаючи свої знання та працю вихованню не одного покоління учнів. Зазначимо, що направлення такої великої кількості вчителів було об'єктивно зумовленим, оскільки в повоєнний час у регіоні формувалася широка мережа загальноосвітніх шкіл.

І все ж таки в цілому визначальною рисою кадрової політики у західних областях у той час була недовіра до місцевих кадрів. Всі більш-менш відповідальні посади обіймали немісцеві¹¹. І хоча серпневий (1946 р.) Пленум ЦК Компартії України наголошував на необхідності «забезпечити в західних областях більш широке висування на керівну роботу людей з місцевого населення, відданих Радянській владі»¹², воно проводилося (якщо проводилося) переважно на другорядні посади, насамперед у сільській та районній ланках. Так, 1946 р. з 16 129 номенклатурних посад в західних областях України місцевими мешканцями було заміщено лише 2097, тобто 13%, зокрема, в Станіславській області — 7,6%, Волинській — 10,8%, Львівській — 12,1%, Ровенській області — 12,6% посад¹³. Того ж року в обласних відділах культосвітніх закладів регіону з 61 керівної посади місцеві обіймали лише 2, у районних, відповідно, — з 310 співробітників місцевими були лише 18. Як правило, місцеві уродженці займали посади завідуючих сільськими клубами й хатами-читальнями та сільськими бібліотеками, де становили 85—90% усіх працівників¹⁴.

Така ж ситуація склалася не лише у культосвітній, а й в усіх сферах суспільно-політичного життя регіону. Довідка про керівний склад працівників у західних областях України, підготовлена Міністерством смакової промисловості УРСР, свідчить, що в 1947 р. з 9 керуючих трестами не було жодного місцевого працівника, із 7 головних інженерів — також жодного, зі 137 директорів підприємств — лише 17 (12,4%), з 19 директорів радгоспів — 1 (5%) тощо¹⁵. Однак якщо керівні посади в народному господарстві обіймали кваліфіковані спеціалісти, яких справді бракувало в західноукраїнських областях, то на відповідальній партійній, радянській, комсомольській, профспілковій роботі, а також у галузі культури було чимало номенклатурних працівників, що не дістали ніякої систематичної освіти¹⁶.

Саме такий тип апаратчиків уособлював тодішній секретар Львівського обкому КП(б)У І. С. Грушецький (1904—1982). Він належав до того покоління радянських керівників, якісний стрибок у кар'єрі яких пов'язаний з «кадровою революцією» кінця 30-х років, коли формувалася новий державний апарат замість старого, фактично знищеного

¹⁰ Див.: Михайлов В. А. Формирование интернационалистского сознания.— Львов, 1983.— С. 128.

¹¹ Хоча понад 30 місцевих жителів у той час обрано депутатами Верховних Рад СРСР та УРСР, реальної влади та помітного впливу на перебіг подій вони не мали. Це був звичайний камуфляж. Однак і за тих умов депутати з місцевих прагнули зробити все від них залежне, щоб відстояти інтереси західноукраїнського населення. Особливої поваги заслугове діяльність депутата Верховної Ради СРСР С. В. Стефаніка (1904—1981), який чимало зробив у часи хрущовської «відлиги» для реабілітації безпідставно репресованих громадян Західної України.

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзтів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 162.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 725, арк. 5.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4762, оп. 1, спр. 34, арк. 92.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 75, спр. 198, арк. 4.

¹⁶ Сучасні дослідники відзначають, що вже напередодні війни внаслідок масових репресій знизився творчий потенціал суспільства (Див.: Хлевнюк О. XVIII партконференція: Время, проблемы, решения // Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 29). У повоєнний час ситуація загострилася. Так, у 1948 р. 53,8% секретарів обкомів Компартії України, тобто лише кожний другий, мали вищу освіту. (Див.: Комуністична партія України в цифрах.— К., 1988.— С. 121).

репресіями¹⁷. І хоча «керувати» І. С. Грушецький почав ще 18-річним юнаком у комітеті незаможних селян, далі районного рівня протягом 15-ти років він не зміг просунутися. Мабуть, це була об'єктивна межа його здібностей за звичайних умов. Лише у грудні 1937 р. починається його карколомне сходження щаблями адміністративної драбини: Дніпропетровський облвиконком та обком партії, Станіславський, Чернівецький обкоми КП(б)У, де він обіймав посади секретарів... На початку 1944 р. його було призначено секретарем Львівського обкому. Щоправда, диплом про вищу освіту І. С. Грушецький спромігся здобути лише у 1957 р. (без відриву від керівництва, а працював тоді першим секретарем Волинського обкому партії, скінчив ВПШ при ЦК КПРС)¹⁸.

Втім брак освіти й освіченості керівники такого типу, як правило, надолужували за рахунок непохитної твердості у проведенні «генеральної лінії», величезної впевненості (чи скоріше самовпевненості) у своїй «історичній» правоті, безпомилковості.

Типовий образ сталінського «мандарина» призову 1937 р. подає у своєму відомому творі В. Гроссман: «Він не брав участі у громадянській війні. Його не переслідували жандарми, й царський суд його ніколи не засилав до Сибіру. Доповіді на конференціях та з'їздах... читав він добре..., хоча писав доповіді не сам... Він був колись тямущий, дисциплінований юнак, прагнув вчитися..., проте його мобілізували на роботу до органів безпеки... Згодом його відзначили й послали на партійне навчання, а потім він був взятий на роботу до партійного апарату... Після тридцять сьомого року він зробився секретарем обкому партії, як казали, — господарем області.

Слово його могло вирішити долю завідуючого університетської кафедри, інженера, директора банку, голови професійної спілки, селянського колективного господарства, театральної вистави»¹⁹.

Чимало дров наламали такі керівники у повоєнний час в західному регіоні України, спричинивши розпалювання недовіри до місцевої інтелігенції*. Один із цієї «когорти» — секретар Володимир-Волинського райкому КП(б)У Моренко заявив: «Місцеві люди, висунуті на керівну роботу, вимагають багато уваги до себе, з ними багато клопоту. А прислані із східних областей мають досвід, і з них можна більше спитати»²⁰.

¹⁷ «На Україні ніби Мамай пройшовся»,— згадував тодішні кадрові гекатомби М. С. Хрущов. Сталінська «кадрова революція» винесла на вершини влади обмаль справжніх державних мужів. Абсолютна ж більшість осіб, що саме тоді опинилися біля керма, за нормальних, спокійних умов ніколи не досягнули б високих посад у суспільстві, оскільки не мали для цього відповідних даних. Анекдотом звучить нині згадка М. С. Хрущова про тогочасного (1938—1939) Голову РНК УРСР Д. С. Коротченка (1894—1969): «Коротченко був неохайний у словах. Він забував прізвища навіть найближчих осіб, багато що плутав». На XVIII з'їзді ВКП(б) (1939 р.) чимало делегатів закінчували промови погрозами на адресу Японії: мовляв, ми покажемо цим самураям. Втім для Коротченка це слово було надто «складне», згадував М. С. Хрущов. «...Тому він свій виступ завершив так: «Ми цим самураям жадимо перцю!». Так і лишився «самураєм». Сталін його інакше й не називав, аж до смерті» (Див.: Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. истории.— 1990.— № 5.— С. 47, 49).

¹⁸ Див.: Гордієнко Л. М., Харчук О. В. І. С. Грушецький: До 80-річчя з дня народження // Укр. іст. журн.— 1984.— № 8.— С. 135—136.

¹⁹ Гроссман В. Жизнь и судьба: Роман.— Кишинев, 1989.— С. 86—87.

* Невисокий пересічний рівень цієї надісланної зі Сходу номенклатури констатував серпневий (1946 р.) Пленум ЦК КП(б)У. В його рішенні зазначалося, що «ЦК та обкоми КП(б)У східних областей при доборі кадрів для західних областей допустили значні помилки, які полягають у тому, що на керівну роботу направлялися особи, підібрані поспіхом, без достатньої перевірки їхніх ділових та політичних якостей... Тому на керівну роботу до західних областей потрапляли часто політично малограмотні, а іноді випадкові люди, які виявилися на практиці неспроможними згуртувати трудящих навколо партійних і радянських органів та організувати їх на ліквідацію наслідків німецької окупації й банд українсько-німецьких націоналістів» (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 725, арк. 4).

²⁰ Цит. за: Правда.— 1946.— 23 авт.

Коли 1946 р. в республіці розгорнулася чергова кампанія «боротьби з українським буржуазним націоналізмом», той же І. С. Грушецький на серпневому Пленумі ЦК КП(б)У 1946 р. звинуватив у лібералізмі навіть ЦК Компартії України, що певною мірою прагнув пом'якшити ставлення місцевих завзятих адміністраторів до західно-української інтелігенції. Річ у тім, що 1946 р. у Львівському університеті за ініціативою обкому партії відбулося спільне засідання кафедр історичного факультету, на якому було піддано «критиці» історичну концепцію М. С. Грушевського, а разом й «антимарксистські погляди» на історію України І. П. Крип'якевича та інших львівських істориків. «Але, коли це стало відомим Управлінню пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, — говорив І. С. Грушецький в своєму виступі, — нас застерегли, чи не різко ви ставили питання про помилки Крип'якевича, адже Крип'якевич та інші пройшли буржуазну школу, й наше завдання виховувати їх в дусі марксо-ленінської теорії та підходити до них обережно»²¹.

Сам І. С. Грушевський, мабуть, вважав, що для «більшовицької критики» немає й не повинно бути меж*. Головним об'єктом цькування було зроблено І. П. Крип'якевича, лідера львівської історичної школи, який у повоєнний час був деканом історичного факультету Львівського університету і очолював місцевий відділ Інституту історії України АН УРСР. Вишукування й викриття «внутрішніх ворогів» розпочалося також у всіх академічних установах гуманітарного профілю у Львові. Згідно з постановою № 1859 Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1946 р. у Львові були ліквідовані відділи інститутів української літератури, історії України та економіки АН УРСР. Наукові працівники львівських академічних установ лишилися без роботи. Дехто з них шукав засобів для існування на погано оплачуваних посадах у музеях, дехто (як відомий галицький історик М. М. Кордуба (1876—1947)**) в швидкому часі пішов у небуття. Частина ж львівських науковців було депортовано до Києва на «почесне заслання». Так,

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 727, арк. 137—138.

* Саме ця точка зору взяла гору на серпневому Пленумі ЦК КП(б)У 1946 р., який закликав у своїй постанові «піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення історії України Грушевським та його «школою». Публікувати в газетах і журналах статті, що показують наукову неспроможність і політичну шкідливість історичних концепцій Грушевського» (Див.: Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 2.— С. 163).

** 17 травня 1947 р. «Вільна Україна» надрукувала «Листа до редакції»: «Від усієї сім'ї покійного Мирона Михайловича Кордуби складаю глибоку подяку колективам Львів. ун-ту ім. Ів. Франка та львів. установ Академії наук УРСР, друзям, знайомим та окремим особам, які віддали останню шану нашому дорогому Покійникові... Євгенія Михайлівна Кордуба, Львів, 16 травня 1947 р.» Ось так, мабуть, востаннє (хоча і в траурному контексті) з'явився на сторінках львівської преси прізвище колишнього закордонного співробітника Комісії історії Західної України ВУАН, професора Варшавського (1929—1939) та Львівського (1944—1947) університетів, працівника львівського відділу Інституту історії України АН УРСР (Див.: Пรีцак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін.— 1990.— № 7.— С. 144—146).

У своєму виступі на серпневому Пленумі ЦК КП(б)У 1946 р. І. С. Грушецький таким чином охарактеризував промову М. М. Кордуби під час згаданого спільного засідання кафедр історії Львівського університету: «Проф. Кордуба в принципі заперечував будь-яку критику історичних поглядів Грушевського. Кордуба з обуренням говорив, що він не уявляє собі, як можуть українці критикувати свого земляка-українця, видатного громадського діяча й науковця Грушевського». З львівським першим секретарем солідаризувався й І. С. Зеленюк, секретар Чернівецького обкому: «Про Мирона Кордубу тут говорили лише як про львівського лектора, але... у нього є багато таких помилок, які не тільки не дозволяють йому читати (лекції — Авт.), але навіть і більше... У нього чимало записок, спогадів і тверджень, які відверто виступають проти українського народу, які відверто спрямовані проти наших заходів» (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 727, арк. 136, 282—283).

Лише неблаганна смерть «врятувала» М. М. Кордубу від неминучих репресій, але його прізвище та наукову спадщину поглинули хвилі чергової кампанії «боротьби з буржуазно-націоналістичними перекрученнями історії України», й донедавна його науковий доробок перебував на полицях «спецхранів».

І. П. Крип'якевич з 12 вересня 1946 р. був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР²².

З осені 1946 р. хвиля звинувачень на адресу І. П. Крип'якевича зросла. Приводом до цієї кампанії послужила публікація окремих праць науковця в окупованому гітлерівцями Львові*. Втім це була лише зачіпка. Справжні ж цілі інспіраторів кампанії були значно далекосіянішими. Адже йшлося не лише про чергове «викриття» «буржуазно-націоналістичної школи Грушевського» та його учнів і послідовників (справжніх та вигаданих) в українській історіографії²³, а про приборкання інтелігенції республіки взагалі, що, як і більшість населення Радянського Союзу в перші повоєнні роки, плекала надії на лібералізацію режиму. Перекреслити ці сподівання мало на меті не лише «друге пришествя» Л. М. Кагановича, який у березні — грудні 1947 р. знову очолив ЦК Компартії України, а й ряд «ідеологічних» постанов ЦК КП(б)У, що мавпували відповідні рішення ЦК ВКП(б): «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури»» (24 серпня 1946 р.); «Про журнал «Вітчизна»» (1 жовтня 1946 р.); «Про репертуар драматичних і оперних театрів та заходи до його поліпшення» (2 жовтня 1946 р.); «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р.) тощо.

Особливе місце в повоєнній кампанії ідеологічного «виховання» відводилося населенню західного регіону республіки і, зокрема, західноукраїнській інтелігенції. «Ми не можемо забувати..., що з приєднанням західних областей України до складу населення республіки влилося кілька мільйонів робітників і селян, які не пройшли складного й важкого шляху боротьби за радянську владу та її зміцнення і тільки прилучаються до справи соціалістичного будівництва... Там

²² Архів Інституту історії України АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 76, арк. 61. Хоча побутові умови інтернованих у Києві були далеко не блискучими (Див.: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик України // Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 12), принаймні свобода пересування не обмежувалася. На відміну від 30-х років, сталінська війна з інтелігенцією перейшла з «гарячої» в «холодну» стадію. Зокрема, коли в 1947 р. скерована проти І. П. Крип'якевича кампанія набула максимальної гостроти, він протягом майже 120 діб — третину року — перебував у Львові (наукові відраджання, відпустка, поїздки за сімейними обставинами) (підраховано авторами за: Архів Інституту історії України АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 93, арк. 30, 39, 60, 64; спр. 94, арк. 1, 28).

У травні 1948 р. київське інтернування І. П. Крип'якевича скінчилося. Він дістав можливість повернутися на Захід України. З початку 50-х років «акції» науковця пішли вгору: з 1953 р. по 1962 р. він очолював у Львові Інститут суспільних наук АН УРСР. Однак ідеологічного цькування, коли доводилося принизливо каятися в справжніх і вигаданих гріхах, І. П. Крип'якевич зазнавав майже до останніх днів свого життя. Так, у 1959 р. в республіканському історичному часопису з'явився його лист до редакції: «В № 6 «Українського історичного журналу» за 1958 р. опубліковано хронікальну замітку про вибори нових академіків і членів-кореспондентів Академії наук Української РСР. У цій замітці, опублікованій, до речі, без мого відому, серед ряду моїх праць названо «Історію української культури».

Вважаю за необхідне довести до відома читачів журналу, що згадана праця, яка вийшла з друку у Львові в 1937 р., була написана не з марксистських позицій і що висловлені в ній погляди я нині засуджую, як неправильні. І. П. Крип'якевич» (Див.: Укр. іст. журн. — 1959. — № 3. — С. 153).

* Питання з цими публікаціями ще й сьогодні остаточно не з'ясоване. Принаймні на спільному засіданні Вченої ради і колективу наукових співробітників Інституту історії України АН УРСР, яке відбулося 24—25 квітня 1947 р. й присвячувалося переважно критиці «школи Грушевського» в історіографії, Іван Петрович змушений був виступити з прилюдним каяттям. Він, зокрема, сказав: «Я розумію великі мої провини, які вважаються за мою діяльність в часи німецької окупації. Цілий ряд моїх робіт було видано в цей період, і я вважаю це великою моєю провиною... Я був під терором (під час окупації.— Авт.), як і багато інших, але я міг зламатись і міг не зламатись. Я зламався, і в цьому саме моя провина. Моя надія тепер в тому, що я зможу цю провину викупити» (Архів Інституту історії України АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 101, арк. 35).

²³ Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. — 1947. — № 8. — С. 1 — 10.

лише починається ламання старих уявлень і виховання соціалістичного світогляду», — відзначалося в передовій статті «Більшовика України». В ній також підкреслювалося, що «інтелігенція західних областей виховувалася в дусі буржуазно-націоналістичної ідеології та німецької орієнтації. Більшість її чесно служить народові, перебудовує свій світогляд. Проте частина її не відмовилась від своїх поглядів і, прикриваючись маскою лояльності до радянської влади, ...проводить і далі націоналістичну пропаганду»²⁴.

Серед тих, хто стояв за лаштунками тогочасної кампанії «викриття українського буржуазного націоналізму», ідеологічно її спрямовував та силкувався теоретично обґрунтувати, помітно вирізнявся Д. З. Мануїльський — переконаний сталініст, що в 1944—1953 рр. обіймав посади заступника Голови РНК (з 1946 р. — Ради Міністрів) і водночас міністра закордонних справ УРСР, був членом Політбюро ЦК КП(б)У (1944—1952)*. Безпосередньо його участь у повоєнних ідеологічних репресіях засвідчують матеріали особистого фонду Д. З. Мануїльського, які зберігаються в ЦДАЖР УРСР. Він був чи не найосвіченішою особою в тодішньому республіканському партійно-державному керівництві (закінчив юридичний факультет Сорбонни, володів європейськими мовами), до того ж мав чималий досвід викриття «шпигунів і диверсантів» на міжнародній арені як відповідальний працівник сталінського Комінтерну: член Президії, секретар Виконкому та голова делегації ВКП(б) у Комінтерні (1922—1943 рр.).

«Методологічні» напрямні майбутньої кампанії «боротьби» проти українського буржуазного націоналізму, що розгорнулася у повоєнні роки в республіці, було закладено ще у відомій промові Дмитра Захаровича, виголошеній в січні 1945 р. перед вчителями західних областей України²⁵. У ній окремі слушні положення примхливо поєднувалися

²⁴ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекозчення історії України // Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 9.

* Ще 22 вересня 1922 р. Й. В. Сталін писав до В. І. Леніна, обстоюючи свій план «автономізації», що цей проект підтримує й «глибовий» націонал т. Мануїльський (тоді перший секретар ЦК КП(б)У) (Див.: Из истории образования СССР: Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 9.— С. 193, 195, 200)... У 1940 р. Д. З. Мануїльський був затверджений у званні професора кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР. Тоді ж йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук (без захисту дисертації). В 1945 р. Д. З. Мануїльський став дійсним членом АН УРСР із спеціальності «Загальна історія». За час від присудження докторського ступеня до «обрання» академіком ним були опубліковані такі праці: «Судьба нашей победы в ваших руках, товарищи красноармейцы и командиры» (М., 1942.— 16 с.), «Гитлеровская тюрьма народов» (М., 1943.— 24 с.), «О ненависти к врагу» (М., 1943.— 16 с.) та «Народ — герой, народ — воин» (М., 1944.— 15 с.). Здобутки Д. З. Мануїльського в царині історичної науки вже висвітлювалися в радянській історіографії (Див., напр.: Суярко Л. О. Дмитро Захарович Мануїльський.— К., 1979.— С. 56—72; Суярко Л. А. Д. З. Мануїльський: революционер, дипломат, ученый.— Киев, 1983.— С. 80—105; Антонович Д. І. Мануїльський як історик: До 100-річчя з дня народження // Укр. іст. журн.— 1983.— № 10.— С. 73—80). Та ці публікації були покликані глорифікувати наукові заслуги Д. З. Мануїльського. Насправді ж, абсолютна більшість його публікацій — то виступи і промови на конгресах та пленумах Комінтерну, тобто невисокого гатунку й відповідного політичного забарвлення публіцистика, яка не має нічого спільного з наукою (Див.: Основні наукові праці Д. З. Мануїльського // Суярко Л. О. Дмитро Захарович Мануїльський.— С. 108—110).

Звичайно, діяльність цієї людини не можна зводити лише до її причетності до репресій. Д. З. Мануїльський доклав чимало зусиль для міжнародного визнання України як члена ООН, був одним з фундаторів української радянської дипломатії після другої світової війни. За його ініціативою в Київському університеті було організовано факультет міжнародних відносин. Проте він, як один з творців і водночас жертва сталінської системи, несе відповідальність за організацію повоєнної хвилі наступу на українську інтелігенцію.

²⁵ Див.: Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини: Доповідь на нараді учителів західних областей України 6-го січня 1945 р.— К., 1946.— 24 с.

з пропагандистськими вигадками й лексикою сумнозвісних московських процесів 30-х років, як от: «Цілком відірвані від свого народу, українські націоналісти крок за кроком перероджувалися в *зрадницьку банду шпигунів, диверсантів, терористичних злочинців...*»²⁶ (виділено нами. — Авт.).

Архівні документи свідчать, що Д. З. Мануїльський доклав рук до наклепницьких звинувачень на адресу двох найвідоміших тогочасних істориків республіки — директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського (1894—1951)^{*} та І. П. Крип'якевича. Так, у начерку схеми тез «Про боротьбу з буржуазно-націоналістичними перекрученнями історії України», підготовленому Д. З. Мануїльським у 1947 р., зазначалося, що у своїх наукових працях І. П. Крип'якевич «плазує на колінах перед польською шляхтою» і є «живим зразком лженауковців, які намагаються поставити історію українського народу на службу українському буржуазному націоналізму»²⁷. А далі йшло «теоретичне узагальнення»: «Примикаючи в минулому до школи Грушевського, виховані на лютій ненависті до українського народу, на догідливості й плазуванні перед іноземними імперіалістами, ці лженауковці безцеремонно... спотворювали факти, підганяли історичні події під потрібні їм контрреволюційні схеми й тим самим пристосовували історію українського народу до їх антинародних політичних цілей»²⁸.

У тогочасній кампанії «ідеологічного виховання» західноукраїнської інтелігенції й «критики» школи М. С. Грушевського не забули й про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, яке в 1946—1947 рр. потрапило під «обстріл» республіканських адміністраторів від науки (на кшталт Д. З. Мануїльського) та пропагандистського апарату. Річ у тім, що в умовах розгортання «холодної війни» на міжнародній арені українські науковці, які опинилися на еміграції в західних зонах окупації Німеччини (у тому числі чимало колишніх членів НТШ), дістали можливість в 1947 р. відновити Товариство²⁹. Зрозуміло, що відповідь на відродження НТШ була традиційною для тогочасного республіканського пропагандистського апарату: почалося применшування історичної ролі НТШ в історії України, начіплення Товариству політичних ярликів тощо**.

²⁶ Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти...— С. 18.

^{*} Як і І. П. Крип'якевич, М. Н. Петровський був учнем академіка М. С. Грушевського. Наприкінці 1927 р. науково-дослідна кафедра історії України в Києві, якою керував М. С. Грушевський, зарахувала Миколу Неонівича (тоді викладача Ніжинського ІНО) на його прохання нештатним науковим співробітником, що був зобов'язаний підтримувати «реальний зв'язок» з кафедрою, тобто не менш як 4 рази на рік брати участь у її засіданнях, виступати з доповідями тощо (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 75).

Оце «непевне» наукове минуле й закидалося директорів Інституту історії України, який, «маючи серйозні помилки буржуазно-націоналістичного характеру в питаннях класової боротьби, національного руху на Україні, визвольної війни 1648—1654 рр. тощо,— не забезпечив боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в історичній науці і керівництва науково-дослідною роботою над створенням марксистсько-ленінського курсу історії України» (Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 3). В жовтні 1947 р. його було знято з посади директора.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4669, оп. 1, спр. 23, арк. 49, 53.

²⁸ Там же, арк. 50.

²⁹ Див.: Енциклопедія українознавства : Словникова частина.— Париж ; Нью-Йорк, 1966.— Т. 5.— С. 1713; Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 15.

** Про те, що тогочасний похід за применшення історичної долі НТШ був пропагандистською акцією часів «холодної війни», покликаною «відповісти» на відродження НТШ в еміграції, свідчить і власний виступ Д. З. Мануїльського у січні 1945 р., де є такі рядки: «Ми всі знаємо ту роль, яку відіграло в минулі часи Товариство імені Шевченка, утворене з громадської ініціативи, але хіба ж можна зрівняти цю громадську ініціативу з тими великими засобами впливу на розвиток культури, якими володіє наша українська держава» (Див.: Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти...— С. 8). Отже, тоді Дмитро Захарович оцінював НТШ більш-менш зважено, майже «ліберально».

У начерку директиви ЦК КП(б)У «по складанню наукового курсу історії української літератури» (1946 р.), в написанні якого взяв участь Д. З. Мануїльський, наголошувалося на потребі «викрити» «націоналістичну теорію» про те, нібито Галичина і Львів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. були «українським П'ємонтом». В цьому ж документі подавалася й «методологічна» оцінка, якою літературознавцям та історикам слід було неухильно керуватися надалі: «...Австро-німецька реакція підтримувала і субсидювала буржуазно-націоналістичні організації і установи на зразок Наукового товариства ім. Шевченка, газети «Діло»..., що мали своїм завданням ідеологічне оброблення українського населення з метою відриву України від Росії і підкорення її німецькому владарюванню. Цим цілям відповідав ідеологічний зміст діяльності Товариства ім. Шевченка, керованого Грушевським, яке впродовж 20 років пропагувало расизм, шовінізм, фальсифікувало історію українського народу, його культуру й літературу». На думку Д. З. Мануїльського, ці «хибні» погляди щодо історичної ролі НТШ слід було викривати рішучіше, оскільки діяльність Товариства користується повагою «в певних колах української інтелігенції, особливо в західних областях України»³⁰.

Відповідно до цієї директиви ЦК КП(б)У було влаштовано серію «акцій» щодо «викриття» «справжнього обличчя» Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові й відповідного «виховання» західноукраїнської інтелігенції. Характерний щодо цього виступ Я. Галана, який був тоді «коліщатком і гвинтиком» пропагандистської машини УРСР*. У промові на міській нараді інтелігенції Львова 27 січня 1947 р. він взявся за невдячну справу — спростування двох «легенд», «які кружляють між галицькою інтелігенцією і селянами, а також і багатьма робітниками, — ці дві легенди: Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка і українська кооперація...»³¹. Властиво, письменник своїми словами переказав директивні вказівки ЦК КП(б)У стосовно історичної ролі НТШ. «Грушевщина не випадкова тут (тобто на Західній Україні.— Авт.), вона зв'язана з австрійською імперіалістичною політикою, — сказав, зокрема, Я. Галан. — Наукове Товариство імені Тараса Шевченка з таким політичним обличчям, яке носив Грушевський, було потрібне австрійському уряду у зв'язку з його експансією на Сході. Фактична антиросійська тенденція, якою було проникнуто керівництво Товариства..., грала і відіграла тоді для австрійського уряду велику позитивну, в інтересах Австрії, роль...»³².

Звичайно, при цьому далися взнаки не лише пропагандистські вказівки «згори». Певну роль відігравав і власний життєвий досвід Я. Галана, оскільки 1936 р. він особисто зіткнувся з негативним ставленням керівництва та провідних науковців Товариства до участі в Антифашистському конгресі діячів культури у Львові (про що йшлося вище). Втім і за цих умов письменник не забув відзначити й заслуги НТШ. В тому ж виступі 27 січня 1947 р. він зауважив: «Наукове Товариство імені Тараса Шевченка має свої заслуги, мабуть, ніхто не буде заперечувати. Те саме, що членами цього Товариства був Іван Франко і Гнатюк, вже замовчувати не можна»³³.

Згодом політизоване ставлення до оцінки історичної ролі Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, нав'язане сталіністським пропагандистським апаратом у часи «холодної війни», стало хрестоматій-

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4669, оп. 1, спр. 43, арк. 15.

* Зрозуміло, що Я. Галан як львівський кореспондент республіканського офіційного — газети «Радянська Україна» — змушений був виступати на подібних ідеологічних «активах» так, як того вимагало керівництво. Проте згодом (у вересні 1948 р.) прагнення Галана зайняти більш-менш незалежну позицію привело до звільнення його з посади.

³¹ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 331, арк. 15.

³² Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 331, арк. 16.

³³ Там же.

ним для радянської історіографії, яка до недавнього часу в діяльності НТШ виділяла насамперед два ідейно-політичні напрями (саме ідейно-політичні, а не наукові!) — «демократичний» на чолі з І. Я. Франком та В. М. Гнатюком й «буржуазно-націоналістичний», ідеологом якого, звичайно ж, проголошувався М. С. Грушевський³⁴.

Для розуміння складних процесів, що відбувалися у суспільно-політичному житті республіки в другій половині 40-х років, зокрема на Західній Україні, важливо проаналізувати роль Спілки радянських письменників України, що як невід'ємна складова сталінської адміністративно-командної системи в УРСР значною мірою спричинилася до розгортання ідеологічних репресій проти інтелігенції.

Постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» започаткувала стрімке інтегрування письменників СРСР, які до того часу зберігали певну незалежність, в сталінську тоталітарну систему. Місце, яке відводилося у ній літераторам, чітко визначив сам Сталін 26 жовтня 1932 р. під час зустрічі з письменниками у О. М. Горького, назвавши їх «інженерами людських душ»³⁵. «Суцільна колективізація» в літературі завершилася в 1934 р. з утворенням Спілки радянських письменників. Ліквідація або фактичне удержавлення колишніх кооперативних письменницьких видавництв (така доля спіткала, наприклад, у 1933 р. харківський «Рух»), перетворення всіх літературних газет і журналів на органи Спілки, яку контролював відповідний відділ ЦК ВКП(б) (на Україні — ЦК КП(б)У), спричинилися до ідеологічної заангажованості літераторів, їхньої залежності від вказівок «згори». Органічна ж єдність членства у Спілці письменників та Літфонді зробила ідейно-матеріальну залежність митця від сталінської держави майже стовідсотковою («майже» тому, що і за цих умов дещо все ж таки писалося «в стіл», без надії на публікацію в швидкому часі і гонорар).

Та не лише організаційні маніпуляції й матеріальна залежність від держави перетворили союзу Спілку «інженерів людських душ» та її республіканські філії на слухняне знаряддя сталінської системи. Давалися взнаки й репресії 30-х років, які забрали життя або ж на тривалий час вилучили з літературного процесу сотні письменників, у тому числі на Україні*.

Таким чином, вже напередодні Великої Вітчизняної війни становище письменника в СРСР кардинально відрізнялося від місця у суспільстві його закордонного колеги. Є. Путрамент, який у січні 1941 р. приїхав зі Львова до Києва, відзначив особливе ставлення до письменника. У мемуарах він яскраво передав свої тодішні враження з цього приводу: «Так в Іспанії ставляться до кожного тореадора... Виникало то з багатьох причин. Найочевиднішою була фінансова: письменники заробляли набагато більше, ніж всі інші професії, хіба за винятком науковців. Але було також і дещо більше. «Інженери людських душ» — те гасло знав кожний і з ним погоджувався. Велетенська кількість читачів, дуже гаряче ставлення до прочитаних речей, гаряче — значить конкретне, життєве, як до допомоги в житті, поради, науки. То були явища цілковито нові для нас, цікаві, хвилюючі»³⁶.

І в повоєнний час письменницьким спілкам (союзній і республіканським) відводилося важливе місце у сталінській системі ідеологічного

³⁴ Див. напр.: Дей О. І. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові // Радянська Енциклопедія історії України.— К., 1971.— Т. 3.— С. 212.

³⁵ Див.: Сталін І. В. Твори.— К., 1951.— Т. 13.— С. 402 (Біогр. хроніка).

* За даними М. Г. Жулинського, на Україні 89 письменників було знищено фізично, 212 — замовкли назавсім, 83 — емігрували, 22 — «перебудувались», ставши «сюрреалістами» (Див.: Дзвін.— 1990.— № 9.— С. 141).

³⁶ Putrament J. Pól wieku.— S. 43.

впливу на населення, його «виховання» в бажаному дусі *. При цьому стосовно літераторів проводилася політика «батога й пряника»: з одного боку, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У ухвалювали постанови, де нищівній критиці піддавалися як друковані органи (журнали «Звезда», «Ленинград», «Вітчизна»), так і окремі письменники (А. Ахматова, М. Зощенко, М. Рильський, І. Сенченко, Ю. Яновський та ін.); з другого ж, — вслякко заохочувалося псевдомистецтво «соціалістичного реалізму» та його провідні творці. Могутнім знаряддям виховання літераторів було щорічне присудження Сталінських премій переважно не за критеріями художньої якості твору, а з міркувань політичної кон'юнктури **.

У повоєнний час окремих відомих українських літераторів використовували на високих щаблях адміністративної драбини. Так, у 1943—1948 рр. М. П. Бажан та П. Г. Тичина обіймали, відповідно, посади заступника Голови Ради Міністрів й міністра освіти УРСР. Протягом лютого — липня 1944 р. міністром закордонних справ УРСР був О. Є. Корнійчук, який згодом (1944—1946) очолював Комітет у справах мистецтв при РНК УРСР. Чиновницькі посади членів Президії Спілки радянських письменників України, виконання ними не властивих для творчої людини функцій ще більше прив'язували республіканську Спілку письменників до державного апарату, полегшували останньому контроль за «літературною справою». Зрозуміло, що подібне поєднання міністерських функцій та творчої роботи далеко не завжди викликало захоплення у «рядових» письменників ***.

По-різному склалася в повоєнні роки доля тих представників творчої інтелігенції республіки, що свого часу належали до Спілки революційних письменників «Західна Україна» і яким пощастило уникнути сталінських репресій. Так, один з її колишніх членів Л. Д. Дмитерко став секретарем Спілки радянських письменників України, отже, належав до літературних «генералів». Непогано йшли справи й у відомого українського графіка В. І. Касіяна (1896—1976), гравюри якого свого часу прикрашали друковані видання Спілки «Західна Україна». Професор Київського художнього інституту, народний художник СРСР з 1944 р., дійсний член Академії мистецтв СРСР з 1947 р. і з того ж року депутат Верховної Ради УРСР, вдруге нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора в 1948 р., він міцно стояв на ногах.

* Американський письменник Дж. Стейнбек, який у 1947 р. відвідав СРСР, зауважував з цього приводу: «Ні в чому іншому так не проявляється різниця між американцями і радянськими людьми, як у їхньому ставленні не лише до письменників, а й письменників — до своєї системи. Адже в Радянському Союзі праця письменника полягає у тому, щоб підтримувати, прославляти... і сприяти просуванню вперед радянської системи. А в Америці та Англії хороший письменник є ганьбителем суспільства... Однак слід сказати, що у часи великих російських письменників — Толстого, Достоевського, Тургенева, Чехова й раннього Горького — це стосувалося й Росії. І лише час здатен показати, чи спроможна політика «інженерів людських душ» стосовно письменників дати таку ж велику літературу, як і політика ганьбителів. Поки що треба визнати, що інженерна школа не дала великої літератури» (Див.: Стейнбек Дж. Русский дневник / Перев. с англ. — М., 1990. — С. 106).

** Вражаючи замальовки таємниць «кухні» присудження Сталінських премій за літературні твори залишив безпосередній учасник тих засідань К. М. Симонов (Див.: Симонов К. Глазами человека моего поколения: Размышления о И. В. Сталине. — М., 1990. — С. 158—169, 176—183, 190—196, 198—212, 228—229).

*** Так, у своєму виступі на вересневому 1947 р. пленумі СРПУ Я. З. Городської (1898—1966) дорікав М. П. Бажану й П. Г. Тичині за відриваність від повсякденних справ Спілки. З цього приводу між ним та О. Є. Корнійчуком, тодішнім Головою правління СРПУ і майбутнім першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР (1953—1954), відбулася словесна дуель: «Городської: Міністром можеш ти не бути, а літератором — зобов'язаний..., тому що література — це наша кровна справа. — Корнійчук: Неправильно, абсолютно неправильно. Ми пишаємося тим, що наші письменники — міністри. Неправильно Ви ставите питання. — Городської: Ми пишаємося, що наші письменники — міністри, але я гадаю, що це не дає їм права на демобілізацію з літературних лав. — Корнійчук: Це інша справа. Але навіщо Ви прислів'я так перебудували негарно? — Городської: Нічого тут негарного немає. (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 135).

(Далі буде)

Одержано 13.03.91.

В разделе речь идет о политике сталинщины по отношению к западноукраинской интеллигенции во второй половине 40-х годов. Это время, получившее на международной арене название периода «холодной войны», ознаменовалось в Советском Союзе, в частности в УССР, усилением идеологической реакции, развертыванием наступления на инакомыслящих, очередными волнами высылки «контрреволюционеров» и «националистов». В сложных условиях западноукраинского региона эти процессы имели свою специфику.

Маловідомі сторінки історії

Н. М. Руденко (Київ)

Армія фашистського агресора: обличчя ворога

Висвітлюється кількісний, національний, віковий склад фашистських армій на різних етапах війни, аналізується їх військовий рівень і моральний стан.

Після успіху німецько-фашистських армій у Західній Європі* Гітлер та його генерали, маючи у своєму розпорядженні відмобілізований військово-промисловий комплекс як самої Німеччини, так і захоплених нею країн Західної Європи, зробили ставку на швидкий розгром Радянської країни. Повірюючи у свою непереможність і в те, що «російські збройні сили являють собою глиняний колос без голови»¹, вони розробили план нападу на СРСР — план «Барбаросса», в основу якого була покладена стратегія блискавичної війни.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина вторглася в межі нашої країни. Разом з нею у війну проти СРСР вступили також її союзники. Того ж дня у стані війни з Радянським Союзом оголосили свої країни уряди Італії, Румунії, «самостійної держави» Словаччини, у ніч на 23 червня — «Незалежної держави Хорватії», через кілька днів Фінляндії та Угорщини.

Для боротьби з Радянським Союзом фашистська Німеччина та її сателіти кинули значні контингенти військ і велику кількість бойової техніки. У першому стратегічному ешелоні фашистського угруповання налічувалося 5,5 млн. чол., близько 4300 танків і штурмових гармат, понад 47 тис. гармат і мінометів, майже 5 тис. бойових літаків і понад 190 бойових кораблів. У процентному відношенні фашистська коаліція кинула проти СРСР 83% своїх сухопутних військ, у тому числі 86% танкових дивізій, усі моторизовані дивізії, 75% усієї артилерії, близько 70% бойових літаків²⁻³.

На початку вторгнення збройні сили фашистської Німеччини і союзних їй країн переважали Червону Армію в особовому складі в 1,8 раза, в середніх і важких танках — у 1,5, в бойових літаках нових ти-

* Захопивши ряд європейських країн, з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. вермахт втратив лише 360 тис. військовослужбовців (Центральний архів Міністерства оборони СРСР, ф. 32, оп. А-23904, спр. 5, арк. 7 (далі: ЦАМО СРСР)).

¹ Типпельскірх Курт фон. Оперативные решения командования в критические моменты на основных сухопутных театрах второй мировой войны // Итоги второй мировой войны: Сб. статей: Пер. с нем.— М., 1957.— С. 73.

²⁻³ Величие подвига советского народа: Зарубежные отклики и высказывания 1941—1945 годов о Великой Отечественной войне.— М., 1985.— С. 352, 364.